

TÜRK DÜNYASI EDEBİYATINDA ÇEVRE VE KENT KÜLTÜRÜ ÖGELERİ

Azize Serap TUNÇER¹

Öz

Bu çalışmada, Türk Dünyası'nı anlatan ünlü edebi eserler üzerinden, o toplumların kent ve kır kültürü, çevre ve doğa yaklaşımları değerlendirilmekte; böylece edebiyatın kentbilime katkılarının bir boyutunun açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada Kazak kültürü, Tolstoy'un 1852'de yazdığı, "Kazaklar" isimli eseri odağında ele alınmakta; yazarın, Kazakların birkaç kolundan biri olan Terek Kazakları'nı anlattığı eserde, doğa ve çevre yaklaşımları irdelenmektedir. Eserin ana teması, aristokratik kent kültürü ile kır kültürünün karşılaştırılmasıdır. Kırgız kültürü ise bu kültürü en iyi anlatan yazarlardan biri olan ve ülkemizde de çok sevilen Aytmatov'un eserlerinden izlenmektedir. Yazar, doğa ve insanı ayrılmaz bir şekilde bütünleştirdiği bu eserlerinde, Kırgız kültüründeki "doğaya saygı-doğayla bütünleşme" temaları ile günümüz "Derin Ekoloji" akımının "Gaia" felsefesine çok yakın görüşler ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazak kültürü, Kırgız Kültürü, Kent, Doğa, Derin Ekoloji.

1 Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. e-mail: serap@seraptuncer.com

Bu çalışma, yazarın, 20-23 Mart 2018 tarihlerinde İKSAD tarafından Antalya'da gerçekleştirilen "Uluslararası Kültür ve Medeniyet Zirvesi"nde sunmuş olduğu bildirilerin genişletilmiş halidir.

Nature and Urban Culture Factors in Turkish World

Summary

This study examines the urban and rural cultures of the Turkish world, their approaches to environment and nature by looking at famous literary works; hence aiming to highlight the contributions of literature to urbanology and city sciences. The study considers Khazakh culture from Tolstoy's 1852 book "The Cossacks" in which the author describes one of the many arms of the Khazakh cultures, the Terek Kazakhs, and examines their views of the environment and nature. The main theme of the work involves the comparison of aristocratic urban culture to the rural culture. Kirghiz culture is similarly seen from one of the best tellers of their story Aytmatov, who is also well liked in our country. In the work in which he merges nature and human as an inseparable whole, the author presents very similar themes as from the "respect of nature-becoming one with nature" of the Kirghiz culture and the modern "Deep Ecology" and "Gaia" philosophies.

Keywords: Khazakh Culture, Kirghiz Culture, City, Nature, Deep Ecology

Giriş

Türk Dünyası, göçmen ve savaşçı bir tarihsel arka planı olan bir topluluk olarak kültüründe “doğa-kent-çevre” olgularına özel bir yer vermekte, savaşçı karakterini doğanın hırçın yanları ile kolayca buluşturabilmektedir. Bu olgu, bahse konu coğrafyanın en bilinen özelliğini oluşturmakta ve doğal olarak o kültürün edebiyatında da bu arka plan layıkıyla yerini almaktadır. Ancak o kültürün en yetkin temsilcileri olan iki büyük edebiyatçının eserleri incelendiğinde; bu savaşçı doğayı en parlak şekilde anlatırken, savaşın acı yönlerine de muhteşem vurgularla eleştirel bir ayna tutmakta oldukları görülmektedir. İnsan ve toplum karakterinin en sert şekilde sınıdığı bu olgu, anılan yazarların kaleminde müthiş bir edebi duyarlılıkla da eleştirilmektedir. İşte bu çelişkileri bir arada irdeleme yetenekleri nedeniyle edebiyatçılarımız hem tarihe derin bir saygı ile şapka çıkarmakta hem de insanlığa savaşın ve vahşi doğanın kötü yanlarını görmeleri için bilgece bir edebi bakış açısı da sunmaktadırlar.

Kazak Edebiyatında Kent ve Çevre Ögeleri

Kazak Kültüründe Çevre

Tolstoy’un Kazaklar isimli bu romanında, ana tema kentten kıra kaçış ve uyum çabasıdır. Bu çabada kent yaşamının roman kahramanını iten yönleri, aynı zamanda kır yaşamının da çekiciliğini oluşturmaktadır. Buradaki temel itici ve çekici faktör doğallıktır. Yazara göre, kent yaşamının doğallığını yitirmiş, hesaplı abartısı ne kadar iticiyse, kır kültürünün hem yaşam ortamının hem de insan ilişkilerinin doğallığı o denli çekicidir.

Romanda kaçılan kent Moskova’dır. Kente dair çok kısa tutulan anlatıdan, dönemin lüks yaşam tarzının sürdürüldüğü kente dair verilen bazı ipuçlarından; o tarihlerde sokakların “sokak fenerleri” ile aydınlatıldığını; onların da gecenin ileri saatlerinde söndüğünü; sokaklarda faytonlardan gelen tekerlek gıcırtilarının duyulduğunu ve uzun mesafe yolculuklar için kızakların kullanıldığını anlıyoruz². Ancak romanın ana karakteri kent yaşamının yapmacıklığından, abartısından sıkılmakta ve daha “doğal” olduğunu düşündüğü bir Kazak kasabasına yerleşmek için kentli dostlarına veda etmektedir.

Doğayla Uyumlu Yaşam

Duygulu veda sonrasında, kahramanın yerleştiği yerin hem doğasıyla

² Lev Tolstoy, *Kazaklar*, çev. Leyla Soykut. (İstanbul: Güven Yayınevi, 1971), 27-32.

hem de insan motifi ile daha “doğal” bir ortam sunduğunu düşünen kahramanın görüşlerini aktaran yazar, “Terskaya bölgesi”nden söz ederken, “bu bölgede hem halk, hem de etraftaki tabiat birbirine benzer”³ diyerek doğa ile bütünleşen insanları anlatmaya başlar. Kuşkusuz bu benzerlik aralarındaki “uyum”dan kaynaklanır. Doğa kanunu aslında insanların da kanunudur. Bunu şöyle dile getirir:

“Burada insanlar tabiata uyarak yaşıyorlar. Ölüyorlar, doğuyorlar, birleşiyorlar, gene doğuyorlar, savaşıyorlar, içki içiyorlar, yemek yiyorlar, seviniyorlar, sonra gene ölüyorlar! Tabiatın güneş için, bitkiler için, hayvanlar, otlar, ağaçlar için koyduğu kanunlar neyse insanlar da o kanunlara hiçbir değişiklik yapmadan, aynı şartlar içinde, uyuyorlar. Onların başka hiçbir kanunu yok”⁴

Yazara göre, kasabanın konumunu anlatan tüm noktalar, doğal kaynaklar ile şekillenmiştir.

“Kazaklarda Dağlıların oturduğu yerleri birbirinden ayıran Terek’in, daima bulanık, hızlı akan sularının burada genişleyerek, durgunlaştığı; sığ kıyılara yığıldığı kumlarla ...yüz yıllık meşeleriyle, kökleri çürüten çınarlarıyla, yeni filiz veren fidanlarıyla pek yüksek olmayan kıyıyı oya oya daha sarp bir hale getirmesi” aktarılırken;

“Sağ yakada Ruslarla barış içinde yaşayan, yine de zaman zaman huzursuzluk içinde kaynayan Müslüman köyleri varken; sol kıyıda Kazak köylerinin sıralandığı”⁵ belirtilir.

Öyküde daha sonra kentte bulunan ne faytonlardan, ne sokak lambalarından bir daha söz edilmeyecektir; çünkü bu insani üretimler yerine ya doğrudan at kullanımı ya da mevsime göre yıldızlı gökyüzü veya karanlık gece hakimiyeti görülecektir.

Öyle ki taraflar arasındaki saldırılar bile doğanın mevsimsel değişimine bağlı olarak gerçekleşmektedir.

“Kazaklar her an Tatar bölgesinden gelebilecek bir Abrek [Çeçen] baskını bekliyorlardı, çünkü özellikle mayıs ayında Terek’in kıyısındaki orman bir insanın yaya olarak geçmesine imkan vermeyecek kadar gürleştigi, ırmak da yer yer enine arabayla geçilebilecek kadar sığlaştığı zaman böyle

3 Lev Tolstoy, a.g.e., 50.

4 Lev Tolstoy, a.g.e., 212.

5 Lev Tolstoy, a.g.e., 50.

baskınlar sık sık olurdu"⁶ diye tarif etmektedir.

Doğal Yaşamın Olumlu Etkileri:

Yazar, doğal yaşam ortamını anlatırken, bunun orada yaşayan insanlara yansımaları da son derece olumlu bir perspektiften çizmekte; onları daha yakışıklı, güçlü ve özgür kılan bu koşulların olumlu etkisini de vurgulamaktadır.

Çünkü doğayla böylesine iç içe yaşayan kır insanın özellikleri, kentlinin hem yaşam tarzını hem de bizi fiziksel benliğini sorgulamasına ve sonuçtan duyduğu hoşnutsuzlukla üzülmeye neden olmaktadır.

*"Böyle düşündüğü içindir ki, burada insanları kendisiyle kıyasladığı vakit onlar, çok daha yakışıklı, çok daha kuvvetli, özgür görünüyorlardı. Onlara baktıkça kendisinden utanıyor, yaşadığı hayattan ötürü üzüntü duyuyordu"*⁷ denilmektedir.

Ama onlarla birlikte yaşama çabasında, roman kahramanı, kendisine güç ya da şaşırtıcı gelen birçok şeyden zamanla zevk almayı öğrenir. "Böcek"lerle ilgili duygularını anlattığı bölümde, yaşadığı bu duygusal geçiş şöyle anlatılır:

*"Bu milyarlarca böcek kendilerini o vahşi, o acayip denilecek kadar zengin çeşitli bitki alemine, ormanı dolduran o hayvan, kuş okyanusuna, bu koyu, karanlık yeşillığe, bu kokulu, bu sıcak havaya, bu bulanık sularla dolu hendeklere, heryere sokulan, durup dururken herhangi bir yerde, aşağı doğru sarkmış yaprakların altında şırıldayan Terek ırmağına öylesine atılıyorlardı ki, daha önce Olenin'e kötü, dayanılmaz gibi görünen şey, şimdi, tersine, ona zevk veriyordu"*⁸.

Kazak Kültüründe Yerleşim ve Diğer Unsurlar

Yazar, Kazakların sadece doğal çevre ortamlarını anlatmamakta; aynı zamanda kültürlerini yansıtan yapıları çevrelerini ve diğer kültürel özelliklerini de yansıtmaktadır.

Kazak Kültüründe Yerleşim:

Eserde, Kazak yerleşimlerinin konumsal özellikleri, çok genel bir

6 Lev Tolstoy, a.g.e., 64.

7 Lev Tolstoy, a.g.e., 212-213.

8 Lev Tolstoy, a.g.e., 165.

perspektifle ve diğer tüm toplumların konumlarıyla da ilişkilendirilerek adeta önümüze bir haritada işaretlenmişcesine gösterilmektedir.

Yazar bu konuları şöyle aktarmaktadır:

“Yol boyunca da Kazakların bulunduğu mevziler sıralanmıştı. Bunların arasında da kulelerde nöbetçiler vardı. Kazaklara ait toprak sadece yüz metre genişliğinde daracık, ormanlık, verimli bir araziden ibaretti. Bu toprakların kuzeyinde Nogay, ya da Mozdok bozkırlarının kumluk arazisi uzanıp gidiyor, daha kuzeyde, kimbilir nerede Türkmen, Astrahan, Kırgız- Kasay bozkırlarıyla birleşiyordu. Terek’in güneyinde Büyük Çeçen, Koçkalikov tepeleri, Kara Dağlar, adı bilinmeyen bir dağ daha vardı. Onların da gerisinde karlı tepeler görünüyordu en sonunda”⁹.

İşte bu topraklarda yaşayan “Dağlı Kazaklar” şöyle tarif edilmektedir:

“Bu verimli ormanlık, bitki bakımından oldukça zengin daracık topraklarda Starover denilen çok eski çağlardan beri savaştı, yakışıklı, zengin bir Rus halkı yaşıyordu Bunlara Dağlı Kazaklar da denilirdi”¹⁰.

Bu Dağlı Kazaklar’ın yapılı yaşam alanları nasıldı diye baktığımızda; yazar, evleri yine tüm detayları ile gözümüzün önünde çizer:

“Kazakların evleri dört bir yanda bulunan ayaklar üzerindedir, hemen hemen yerden bir arşından biraz daha fazla yukarıdadır. Damları gayet düzgün bir şekilde sazla kaplıdır, saçakları yüksekçedir. Bütün evler belki yeni değildir ama, hiç eğilmemiş, tertemiz, kapıları çeşit çeşit süslenmiş evlerdir. Yan yana yapışmış hissini vermezler: geniş caddelerin, yan sokakların iki yanına gözü okşayacak şekilde, hiç sıkışmadan serbestçe sıralanmışlardır. Birçok evlerin aydınlık, geniş pencerelerinin önünde, küçük bostanların beri yanında evlerden de yüksek olan koyu yeşil selvi ağaçları, açık renk yapraklarıyla beyaz çiçekli, kokulu akasyalar, hemen yanlarında alaycı alaycı parlayan sarı ayçiçekleri, sarmaşıklar, asmalar göze çarpar. Geniş meydana Kazakların en çok sevdiği şeyleri satan üç dükkan görülür: içki, kabak çiçeği, talaş ve çörek satan dükkanlar. Daha ileride de yüksek bir duvarla çevrilmiş, sıra sıra yaşlı selvilerin arkasında bütün evlerden daha uzun, daha yüksek olan bir ev görünür. Bu pencereleri kepenkli ev birlik komutanının evidir”¹¹.

Görüldüğü gibi evlerin konumları “serbest” olarak verilmekte;

9 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.

10 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.

11 Lev Tolstoy, a.g.e., 55.

caddeler, meydanlar hatta evlerin pencereleri için de hep “geniş” sıfatı kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra tüm yapıları alan mutlaka doğal yeşil ile çevrili olarak anlatılmakta;

“küçük bostanlar, evlerden de yüksek olan koyu yeşil selvi ağaçları, açık renk yapraklarıyla beyaz çiçekli, kokulu akasyalar, sarı ayçiçekleri, sarmaşıklar, asmalar” da yaşam alanları olan evleri çepeçevre sarmaktadır.

Kazak Kültürünün Temel Özellikleri:

Peki yerleşim özellikleri dışında Kazaklar nasıl insanlar olarak anlatılmaktadır? Yazara göre,

“çok, çok eskiden bu Dağlı Kazakların ataları, Starover’ler Rusya’dan kaçmış, Terek’in beri yanında Büyük Çeçen denilen ormanlık dağların ilkinde, Çeçenlerin arasında yerleşmişlerdi. Çeçenler’le yan yana yaşaya yaşaya onlara akraba olmuş, onların geleneklerini almış, dağlıların yaşayışını benimsemişlerdi. Yalnız, yine de eski Rusçayı bütün saflığıyla, onu hiç bozmadan kullanmaya devam etmiş, eski dinlerini de bırakmamışlardı”¹².

Kültürün temel göstergelerinden biri olan giyim alışkanlıklarına gelince:

“Kazağın giyimi son derece gösterişlidir, bu bakımdan Çerkezlerle benzer. En iyi silahlar dağlılardan alınır, en iyi atlar da yine onlardan ya satın alınır, ya da çalınır. Genç bir Kazak tatarca bilmeyi bir marifet sayar, keyifli zamanlarında kardeşiyle bile tatarca konuşur. Buna rağmen, dünyanın bu ücra köşesine fırlatılıp atılmış hissini veren, etrafı yarı vahşi Müslüman kabileleriyle, Rus askerleriyle çevrilmiş olan bu bir avuç Hıristiyan halk kendini medeniyetin en yüksek seviyesine ulaşmış sayar. Onun gözünde Kazak’tan başkası insan değildir”¹³.

Öyle ki,

“bir Kazak için Rus köylüsü yabani, kaba, adi bir varlıktır. Onu da sadece köylere uğrayan seyyar satıcıların, küçük Rusya’dan gelen, Kazakların “yersiz-yurtsuz” dedikleri göçmenlerin şahsında tanıyıp görmüştür”¹⁴.

Roman, “Kazak kadını”nın genel özelliklerini ve bu kültürde kadının yerini de şöyle aktarmaktadır:

12 Lev Tolstoy, a.g.e., 51.

13 Lev Tolstoy, a.g.e., 52.

14 Lev Tolstoy, a.g.e., 52

“Kazak, kadına kendi rahatını sağlayan bir varlık olarak bakar. Kızların eğlenmesine göz yumar ama evli kadını genç yaşından ta ihtiyarlığına kadar kendi keyfi için çalıştırır; tıpkı doğu ülkelerinin erkekleri gibi kadının daima söz dinlemesini ister, ondan devamlı bir çalışma bekler. Böyle bir anlayış yüzünden kadın hem ruh bakımından, hem de vücutça gayet iyi gelişir; görünüşte erkeğe boyun eğmekle beraber, doğuda olduğu gibi ev idaresinde batılı kadından çok daha büyük bir rol oynar. Toplum hayatından uzaklaşmış olması, daima erkeklere has ağır bir işte çalışması ona ev hayatında çok daha büyük bir önem, çok daha büyük bir kuvvet vermiştir. Yabancıların yanında karısına tatlı bir iki lakırdı etmeyi, şakalaşmayı bile ayıp sayan Kazak, onunla evinde baş başa kalınca, daima kadının üstünlüğünü elinde olmayarak hisseder. Bütün ev, üstelik evde ne varsa, istinasız her şey kadının çalışması, özeni sayesinde elde edilmiştir. Kazak, çalışmanın kendisi için ayıp bir şey olduğuna, ancak bir Nogay işçisine, ya da kadına yakışır bir şey olduğuna kanidir”¹⁵.

Bu bölümlere bakıldığında, erkeğin yaşamını asıl olarak ev dışındaki dünyada kurduğunu ama kadının da eve dair tüm ağır işleri yüklenmekle karakter oluşumunun güçlendiğini anlamaktayız. Çalışma ise “eve dair” bir çaba olup; tamamen “askeri güç” üzerine kurulu erkek yaşamının iktidarının gerisinde kalmaktadır. Bu ikincilik hali, evde değişmekte; kadın emeğiyle kurulan evde, kadının hakimiyeti ortaya çıkmaktadır. Yazar burada, Kazak kadınının ev içinde değişen rolünü ve özel alanda doğulu bir kadına benzemesini özel olarak vurgulamakta; kültürel farklara karşın, “güç” kullanımında kadın ikincilliğinin evrenselliğinin altını çizmektedir.

Kır Kent Çelişkisi

Buraya kadar genel kültürel özellikleri ile verilen Kazakların yaşamı, Tolstoy’un roman kahramanı için başlangıçta son derece çekici bir ortam olmasına karşın; onların arasına yerleşip bir süre yaşadığında ve talihsiz bir aşka da yakalandığında işlerin seyri değişir. Nitekim Tolstoy burada yaptığı kültürel sorgulamada, beklendiği gibi sadece “kent kötü-kır iyi” temasına sarılmamakta, aksine son derece çarpıcı şekilde “kır kültüründe” de var olan kimi yapmacıklık ve abartılara işaret etmektedir.

Kır Yaşamının “Doğallık”larına İlişkin Sorgulama:

Askerlik yetenekleri, saldırgan yaşam tarzları, içkiye olan düşkünlükleri, sert kadın-erkek ilişkileri ile kırın bu “doğal” görünen unsurları, onu

¹⁵ Lev Tolstoy, a.g.e., 53.

şaşırtırlar. Tüm çabasına karşın, diğer toplumla bütünleşememesi ve hep yalnız olması karşısında ona acıdiklarını da bilmektedir.

Örneğin dönüş günü,

“tıpkı Moskova’dan ayrıldığı sırada olduğu gibi kapıda yine yüklü bir troyka durduğunu; yalnız bu sefer kendi varlığıyla hesaplaşmada bulunmadığını; oradayken düşündüklerinin, yaptıklarının saçma şeyler olduğunu, gerçek hayatla hiçbir ilgisinin olmadığını düşünmediğini” ifade eder. Üstelik “artık yeni bir hayata başlayacağını” düşünerek de kendini avutmamaktadır.

Özetle deneyiminden pişmanlık duymamakta; geri dönüşüne ilişkin de bir heyecan yaşamamaktadır; ancak kendini bu şekilde sakince akışa bırakması, kır yaşamında edindiği deneyim sayesinde, kırın gerçek dünyasıyla yüzleşmesi suretiyle yaşadığı bir olgunluk ve anlamışlık halidir.

Orada edindiği tek arkadaşı yaşlı avcı Yeroşka bile ona veda ederken üzüntüsünü belirten sözlerinin arasında, onunla “kunak” (dost) olduklarını anımsatarak, veda hediyesi olarak “filintası”nı istemeyi ihmal etmez. Araba biraz ilerledikten sonra sevdiği kız Maryanka ile Yeroşka amcanın konuştuklarını görür ve ikisinin de kendi işlerinden konuştuklarını ve onu artık düşünmediklerini anlar.

Kent Yaşamına Karşı Eleştirelliğin Kentli Kökeni:

Burada “kentten doğal ortama kaçış” ülküsü verilirken, Horkheimer tarafından da vurgulanan, “kent yaşamını eleştiren düşünürlerin aslında o kültürün ürünü oldukları ve eleştirilerinin de ancak bu kültürle yoğrulmuş olmaları sayesinde mümkün olabildiği” yorumu doğrulanmış görünmektedir. Çünkü kent yaşamının yozlaşmış yanlarını görmek ve buna radikal bir direniş göstermek duygusu, bireyci bir davranış olup; kent uygarlığının bilinciyle yoğrulmuş şekilde gerçekleştirilebilmektedir.

Horkheimer bu durumu, doğrudan Tolstoy’un kentli bilincine bağlayarak şöyle açıklar:

“Bireyin talihi, hep kentsel toplumun gelişmesine bağlı olmuştur. Kent sakinleri, bireylerdir. Kent yaşamını eleştiren Rousseau ve Tolstoy gibi büyük bireycilerin kökleri kentsel geleneklerde yatar. Ormanlara kaçmayı öneren Thoreau, bir köylü değil, Yunan polisi üzerine çalışan bir öğrencidir. Bu insanlarda uygarlığa duyulan bireyci tepkiyi besleyen şey, yine o

uygarlığın meyveleridir. Bireyselliğin kendi ekonomik ve toplumsal varoluş koşullarıyla olan çatışması... bireyselliğin bugünkü bunalımının belirtisidir; bu bunalım da, Batı tarihinde 25 yüzyıl boyunca geçerli olan, geleneksel kent kavramının çöküşünü yansıtmaktadır.”¹⁶

Horkheimer’ın ‘ın Tolstoy ile birlikte andığı Thoreau’nun “ormanlara kaçma” önerisi yalnızca kent yaşam alanı yerine doğal yaşamı seçme önerisi değil; aynı zamanda kentsel iktidarın dayattığı diğer iktidar yollarını da bir tür reddediştir. Nitekim siyasal katılımı iktidar ilişkilerinin oluşumuna eleştirel bir bakış açısıyla iktidarın nüfuz edemeyeceği şiddet-dışı bir pratik varoluş alanını işaret eden Thoreau, bunun adını: “yönetime boyun eymeyiş”, “kişinin boyun eymeziği” veya yaygın tabiriyle “sivil itaatsizliği” kurgulamıştır. Bu düşüncede kentsel merkezin alanını aşır doğaya dönebilmek özgürleştirici bir yönelim olarak olumlanmaktadır.¹⁷

Özetle Tolstoy bu eserde, Kazak yaşamının doğal yönlerine ne denli vurgu yapsa da o toplumun değerlerini benimsemek için ne denli uğraşsa da son tahlilde kır kültürünün doğal bir parçası olmadığını anlamakta ve kente dönüşten başka çıkar yol bulamamaktadır. Dönüşü ise bir hüznün ya da başarısızlık veya yenilgi gibi almamakta, bir deneyim zenginliği olarak karşılamaktadır.

Kırgız Edebiyatında Doğa - İnsan İlişkilerinin Günümüz Çevre Etiği Perspektifinden İrdelenmesi (Aytmatov Öyküleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme)

Türk Dünyası’nın önemli unsurlarından biri olan Kırgız kültürünü en iyi anlatan yazarlardan biri ülkemizde de çok sevilen Aytmatov’dur. Döneminin en etkileyici kalemlerinden olan yazar, doğa ve insanı ayrılmaz bir şekilde bütünleştirdiği bu eserlerinde, günümüz çevre etiği düşünürlerinin temel savlarını adeta tek tek ele alarak işler. Esas itibarıyla şaman geleneklere dayanan bu kültürde, doğanın kutsal bir yere sahip olması son derece doğaldır. Bütün öyküleri dikkate alındığında Aytmatov, Kırgız kültüründeki bu “doğaya saygı-doğayla bütünleşme” temaları ile günümüz “Derin Ekoloji” akımının “Gaia” felsefesine çok yakın görüşleri sürmektedir. Çalışmanın bu bölümü, yazarın kaleminden yansıyan Kırgız kültüründeki “doğa” temasının, günümüz çevre etiği yaklaşımları ile benzerliklerini ele almaktadır.

¹⁶ Max Horkheimer, *Akil tutulması*. çev., Orhan Koçak. (İstanbul: Metis Yayınları, 1986), 167-168.

¹⁷ Hanry David Thoreau, and Mohandas K. Gandhi, *Sivil İtaatsizlik Ve Pasif Direniş*, çev., H. Arslan-F. Ünsal,. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Çevre Etiği Yaklaşımı

Çevre Etiği Yaklaşımının Kökenleri:

Biraz zorlama bir yaklaşımla çevre etiğinin kökenleri Antik Yunan felsefecilerine kadar götürülebilir. Çevresel hareketin yeni sayılabilir bir akım olduğu düşüncesiyle bu yargıya karşı çıkılabilirse de, insanın “doğayı” gözönüne alarak, “doğaya uygun” yaşaması düşüncesi, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren ifadesini bulmaktadır. Gerekçeleri de aşağı yukarı aynıdır. “Aşırı zenginlikten kaçınma, doğal olana yaklaşma ve doğaya uymayan bir davranışla başka insanlara zarar vermekten korunma” gibi¹⁸.

Aristoteles, yeryüzündeki yetkin olmayan varlıkların bir hiyerarşik düzen içinde bulduklarını belirtir. Hiyerarşinin en altında cansız varlıklar yer alır; bunlar bir ruha sahip değildir. Ruhları olan canlı varlıklar ise, aşağıdan yukarıya doğru üç aşamada sıralanırlar: a) Bitkisel varlıklar, b) Hayvansal varlıklar, c) İnsansal varlıklar olarak sıralanır¹⁹

Bu görüş, “insanmerkezci” bakış açısını temsil eder. Çevre, insanı merkeze alan ve onun dışında kalan bir unsur olarak tanımlanmakta ise “insan merkezci” bir değer kuramından hareket ediliyor demektir. Tersine “çevre” biyosferi ya da canlı organizmaları ifade ediyorsa o takdirde, “çevre merkezci” bir değer kuramı sözkonusudur. İnsanmerkezcilik insanı başkalarına olan yararından bağımsız olarak, kendi başına ve kendiliğinden değerli tek varlık olarak görür... Eğer çevre, yani insan dışındaki varlıklar korunacaksa, bu ancak insanların iyiliği, gelecek kuşakların refahı içindir. Gerek dinsel, gerekse laik ahlak anlayışlarının büyük çoğunluğu insanmerkezcidir.

“Kaynak korumacılığı (conservation) ve insan refahı ekolojisi (human welfare ecology) çevreci hareketler içinde insan merkezci bakış açısının tipik örnekleri olarak görülebilir”²⁰.

Etik yaklaşımın ahlaki tavır dolayımıyla dinsel özü bulunması da doğaldır. 13. yüzyılda Thomas Aquinas Hristiyanlık dinbilimini, Aristoteles’in

18 Azize Serap Tunçer (Fırat), “Çevre Etiği Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek”. *AÜ SBF Dergisi*, 58/3, (2003): 105-144.

19 Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*. (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), 307-309, 372.

20 Halil Ünder, “Çevre Ahlakı: İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik”. *Adakentliyim* 97/2, Yıl.3, S.10, (1997): 83.

bilimi ve etiğiyle birleştirmeye çalışmıştır.

“Aquinas, Aristoteles’in bilimsel ve etik erekbilimini, doğada ilahi bir planın yürürlükte olduğu biçiminde yorumlamıştır. Aristoteles’in düşünce sisteminde keşfedilen doğanın yasaları, dinsel bir dünya görüşüyle birleştirildiği zaman, doğal dünyayı yaratan tarafından kurulmuş yasalar durumuna gelmektedirler”²¹

Bu görüşün merkezinde de insan yer alır.

Ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayan kişi olan Aldo Leopold (1887-1948) ise ölümünden bir yıl sonra basılan “Sand County Almanac” adlı kitabının bir bölümünü oluşturan “çevre etiği” adlı uzun makalesinde, batı kültüründe biri kişiler, diğeri ise kişi ile toplum arasında olmak üzere, iki çeşit etik düzeni olduğunu ancak üçüncü bir etik düzenine gerek olduğunu ileri sürmüş ve çevre etiğinin, klasik etik düzeninin sınırları genişletilerek toprak, su, bitki ve hayvanları kısacası bütün çevreyi içine alması gerektiğini belirtmiştir²²

Yeni bir etik yaklaşım gereğini vurgulayan, Bentham’dan mülhem “genişletilmiş etik düzeni” çerçevesinde ilerleyen “Hayvan Hakları Hareketi”; Peter Singer’ın, “zevk ve acı gibi duyarlık yeteneğine” ilişkin vurgusu; Robin Attfield’in bu ölçütü de genişleterek, “her canlı organizma”dan söz etmesi; Tom Regan’ın, Singer’in etik alanını daraltarak, sadece “soyut düşünebilen canlılar” kategorisini ileri sürmesine karşın; R.D.Gurtherie ve John Passmore John Passmore gibi yeni etik arayışlarına olumlu bir gelişme olarak bakmayan bilim adamları ve filozoflar da düşünüldüğünde²³, bu konuda geniş bir tartışma alanı bulunmaktadır. Leopold’un “yerküre ahlakı” diye adlandırılan ve David Hume’a ve Adam Smith’e kadar uzanan, Darwin’den geçen görüşüne paralel olarak, doğanın aktörleriyle bir “doğal sözleşme” önerisi de geliştirilmektedir²⁴.

21 Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği (Çevre Felsefesine Giriş)*. Çev., Ruşen Keleş,, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 70.

22 Sargun Tont, *Çevre ve Etik, Bilim ve teknik*. 343. Ankara: TUBİTAK Yayınları, (1996): 19.

23 Sargun Tont, a.g.e., 21 ve Halil Ünder, a.g.e., 85.

24 Server Tanilli, **İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor**. (İstanbul: Adam Yayın, 2000): 30.

Derin Ekoloji:

Etik yaklaşımlar arasında en önemli hareketlerden biri de “derin ekoloji” konsepti olmuştur. Çevremerkezci görüş içerisinde felsefi bakımdan en gelişmiş akımdır. Derin Ekoloji adının ve hareketinin temel ilkelerini Norveçli filozof ve doğacı Arne Naess ortaya koyar. 1973’de yazdığı bir makalesinin adı, “Sığ ve Derin: Uzun Vadeli Ekoloji Hareketi: Bir Özet”tir. Derin ekolojistler ilkelerini saptarken, kapitalizm öncesi kentleşmemiş toplumların “antik hakikatler”inden, Avrupa romantizminden, Leopold’un toprak etiğinden, Taoculuk, Budizm gibi dinlerden, Amerikan kızılderili kültüründen yararlanırlar.

Bu hareketin sözcülerine göre, Newton, Galileo ve Descartes’ın “mekanistik felsefe”leri bugün yerini, kainatı evrimsel bir süreç olarak kabul eden “organizmik görüş” e bırakmıştır²⁵

“Gaia yaklaşımı” adı verilen bu anlayış, eski Yunanlıların olduğu kadar, dünyanın dört bir tarafında yaşayan yerli halkın, binlerce yıldır sezileriyle bildiklerinin, James Lovelock tarafından devrimsel bir bilim varsayımı olarak ortaya atılmasıyla yeniden açığa çıkmıştır.

“Gaia Yunancada, Yerana’nın veya Yer Tanrıçası’nın adıydı. Gaia varsayımı düşüncesinde, dünyamız rastgele biraraya gelmiş yaşam biçimleri topluluğu olarak değil, kendi kendini idare eden koskoca bir organizma olarak görülmektedir... Lovelock 1979’da “Gaia: Yerküredeki Yaşama Yeni Bir Bakış” kitabını yayınladığında, bilimsel çevreler ve kamuoyu karıştı. İkinci kitap “Gaia Çağı” 1988’de yayınlandı ve bilimsel önermeler yanında dini yorumları da içerdi.”²⁶ “Naes’den sonra derin ekoloji düşüncesine en çok katkı sağlayanlar, ABD’li bilim adamları Devall ve Sessions olmuştur”²⁷

Sonuç olarak, “hem ekonomik gereksinim hem de Taocu bir gereksinim sonucu seçilen sade yaşamın, insanı üstün bir bilinçlenmeye götürebileceği”²⁸ iddiasını benimseyerek, hareketin geleceğine dair iyimser görüş geliştirenler, “gelecekyıllarda, ...klasik çevre korumacılığının

25 Ralph Metzner, Ekoloji Çağı. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 27.

26 Ross Evan West, “Yeranamız Gaia-James Lovelock ve Gezegen Birliği Görüşü”. *Derin Ekoloji*, Der.Günseli Tamkoç, (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 113-120.

27 Göksel Demirel ve ark. “Marksist Ekoloji Anlayışı Üzerine”. *Marksizm ve Ekoloji*. (Ankara: Öteki Yayınları, 2000): 116.

28 Duane Elgin, “Evren ve Ekoloji”. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. (İzmir: Ege Yayınları, 1994): 76.

yerini derin ekoloji akımlarının alacağını”²⁹ düşünmektedirler.

Aytmatov Eserlerinde Çevre Ögeleri

Yukarıda da değinildiği üzere, Şaman kökeninden gelen Kırgız kültürünün yansıdığı eserlerinde Aytmatov çevre etiği söylemlerinin tüm vurgularına yer verir. Hemen tüm eserlerde yaratıcı bir doğa unsuru vardır. Bu bazen gök, bazen toprak, bazen bir hayvan (geyik ya da keçi) şeklindedir.

“Toprak Ana”da, savaşın eşi ve üç çocuğunu aldığı bir ananın, doğayı simgeleyen “Toprak Ana” ile dertleşmesi ve her iki ananın, insanlığın savaş tutkularının yarattığı acıyı paylaşmaları teması işlenir. “Yıldırım Sesli Manascı”da yine doğa her şeyin üzerinde kabul edilmektedir ve “her şeyin kaynağı, kökeni olan bir çeşit Tanrı” olduğu vurgulanır. “Beyaz Gemi”de, bu kez “insanlar birbirlerini öldürmesin diye hepsinin anası olan” güçlü bir canlı olarak, “Boynuzlu Ana Geyik” seçilir; ancak bu güçlü zarif varlığın, sonunda yine insanların vahşi iştahlarının kurbanı oluşu anlatılarak, insani öldürme güdüsünün engellenemezliği gerçeği sergilenir.

Tüm öykülerinde çok çarpıcı olay örgüleri kullanan yazarın, “Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek” öyküsü ise karaların ve denizlerin karşıtlığını yaratan “Dişi Ördek Lura” ile başlayıp; genç avcının şaman töreni ile denize açılmasını takiben doğaya teslim oluşlarını anlatan son derece etkili bir varoluş felsefesi kurgusuna sahiptir.

Yazar aynı zamanda “Toprak Ana”da, Stalin’in Kooperatif Yasası’nı³⁰; “Gülsarı”da Kolhoz sistemini³¹ eleştirir.

Tanrı Doğa:

Aytmatov’un Kırgız kültürünün Şaman kökenlerine dair en öne çıkan anlatımlarındaki “Tanrı Doğa” olgusu, derin ekoloji yaklaşımının “organizmik varlığı Gaia”ya son derece uyumlu bir anlayıştır.

“Gaia varsayımı düşüncesinde dünya, rastgele biraraya gelmiş yaşam biçimleri topluluğu olarak değil, kendi kendini idare eden koskoca bir

29 Mehmet Ali Özer, “Ekolojik Harekette Yol Ayrımı: Yeşiller ve Derin Ekoloji”. *Yerel Yönetim ve Denetim*. 6/9. Ankara, (2001): 45.

30 Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana, Devegözü*, Çev., Altan Alganer. (İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b): 68-69.

31 Cengiz Aytmatov, *Gülsarı, Yüzyüze*. çev., Seçkin Cılızoğlu. (İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a): 41-42, 122-126.

organizma olarak görülmektedir³²

Kuşkusuz bu benzerlik, derin ekolojinin doğayı bir bütün olarak almasına karşın; Aytmatov'un, doğanın toprak, gök, su ya da bir hayvan türü gibi parçalarını yaratıcı unsur kabul etmesi ile derinden farklılık göstermektedir. Ancak "yaşayan bir varlık" olarak alınan tüm dünyanın bilinçli özü, "biyolojik bir düzen" içinde olduğundan, doğayı insanın üzerinde ve hatta insanı yaratıcı özellikle donatması açısından da iki görüş paralellik taşımaktadır.

Aşağıda örnekleri verileceği üzere, hemen tüm öykülerde yaratıcı güç mutlaka doğanın bir parçasıdır ve "Toprak Ana"da da Gök yerine Toprak yaratıcı işlevi devralır. Ancak bu öyküde kendisine edilen dualardan toprağın yaratıcı rolü anlaşılmakta ise de yaratılış süreci ya da öyküsüne ilişkin bir değini bulunmamaktadır. Aytmatov'un toprağa verdiği bu önem, Aldo Leopold'un "üçüncü bir etik düzen" talebindeki toprağın rolü olgusunu çağrıştırmaktadır.

*Leopold'a göre, "klasik etik düzeninin sınırlarının genişletilerek toprak, su, bitki ve hayvanları kısacası bütün çevreyi içine alması" gerekmektedir. " Bu yeni etiğin en ilginç yönü cansız doğanın unsurlarına, özellikle toprağa büyük önem vermesidir"*³³.

Gök Tanrı: "Yıldırım Sesli Manasçı"da "her şeyin kaynağı, kökeni olan Gök Tanrı"nın varlığı şöyle vurgulanmaktadır:

*"kalplerde duyulduğu gibi gözle bakınca da görülen bu geniş alanlar dünyası, içinde yaşadıkları ve bağımlı oldukları bu alem, çok güçlü bir Varlıktı, var olan her şeyin kaynağı, kökeniydi. Bir çeşit Tengri (Tanrı) ya da onun yeryüzündeki biçimiydi"*³⁴.

Boynuzlu Ana-Geyik: "Beyaz Gemi"de ise Tanrı Boynuzlu Ana Geyik'tir. Bu "ilk ana", "Kırgız Soyunun Son Çocukları"nın "ana yurt"larına yerleştiren güçtür. İronik öyküde, Boynuzlu Ana-Geyik, iki yavrusunu öldüren çocukları ölümden kurtararak, onları yavruları yerine büyütme, onlara ana olmak ister. Gaia sözcüğünün Yunancada, "Yerana" anlamına gelmesi de "yaratıcı ana" figürünün kullanımındaki benzerliği göstermektedir.

32 Ross Evan West, a.g.e., 113-120.

33 Sargun Tont, "Çevre ve Etik", *Bilim ve Teknik*. 343. (Ankara: TUBİTAK Yayınları, 1996): 19.

34 Cengiz Aytmatov, *Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*. çev., Refik Özdek, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1990): 12.

Ancak çocukları kurban edecek olan Çopur Topal Yaşlı Kadın, Ana-Geyiğe “ iyi düşündün mü sen?” diye gülüp şöyle uyaracaktır: “Onlar insan soyudur. Büyüyecek ve gene senin yavrularını öldürecekler.” Ana-Geyik, kendisi onlara ana olacağı, onların da yavruları olacağı için kendi kardeşlerini öldüremeyeceklerini” söylediğinde; kadın uyarısını daha da vurgulayacak ve şöyle diyecektir: “Oh, böyle deme Ana-Geyik. Sen tanımazsın insanları... sadece ormanın hayvanına değil onlar birbirlerine de acımazlar”³⁵. Burada insanın “kötü ve karanlık acımasız” yönüne yapılan bu vurgu elbette önemlidir.

Öykünün sonunda yaşlı kadın uyarısında haklı çıkacak ve insanlar önce kutsal bildikleri geyikleri, daha sonra “yeryüzünde herkesten üstün olmak, ün ve şanlarını bütün dünyaya yaymak ve sözde, şanlı atalarının Boynuzlu Ana-Geyik soyundan geldiğini herkes bilsin diye babalarının türbesine maral boynuzlarını asmak düşüncesi ile geyikleri öldürdüklerinde diğer insanların da aynı yolu izlemeleri üzerine geyik neslini tüketecekler ve Ana-Geyik son kalan marallarını alarak başka diyarlara göç edecektir”³⁶. İnsanların ilk anaları Boynuzlu Ana-Geyikten bu yana akraba olmalarına ve bu anaları tarafından kendilerine “kişilerin hem yüzüne karşı hem de ardından dostluk vasiyet edilmiş” olmasına karşın, insanlar bu vasiyeti yerine getirememişlerdir. Burada “bir türü yok edecek kadar avlanma” olgusu da açıkça eleştirilmektedir.

Dişi Ördek Lura: “Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek” ise başlı başına doğanın güçlü, güzel ve kimi zaman insafsız haşmetine adanmış son derece etkili ve sarsıcı bir öyküdür. Bu öyküde ise Dişi Ördek Lura toprağı ve insanı yaratan güç olarak anılır. Öyküye göre,

“o ördek olmasaydı, kara ile deniz birbirine karşı, birbirine düşman olmayacaktı. Çünkü ta başlangıçta, başlangıçların başında, doğada kara diye bir şey yoktu, bir evlek toprak bile yoktu. Her yer sularla kaplıydı... Lura, çoğalacağı, yuvasını yapabileceği sudan başka hiçbir yer bulamayınca; “ suların üzerine kondu, göğsünden yolduğu tüylerle bir yuva yaptı kendisine. Dünyada toprak, işte bu yüzden yuvadan oluştu... Yavaş yavaş çeşitli yaratıklar çıktı ortaya. Bu yaratıklardan biri olan insan, hepsine üstün geldi... kara ve deniz hayvanlarını avladı. Beslendi ve çoğaldı... Deniz, karanın meydana gelmesine çok kızdı ve o günden beri sakinleşmedi”³⁷.

35 Cengiz Aytmatov, *Beyaz Gemi*. çev., Ertuğrul Erdem. (Ankara: Ekim Yayınevi, 1970): 64.

36 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 66-73.

37 Cengiz Aytmatov, (*Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*): 78-79.

Doğanın Gücünü Kabul ve Dilek-Dua-Yakarı İletme:

Eserlerde doğanın gücünü gösteren bir diğer kanıt, dua ve dileklerin bu güce yöneltilmesidir.

Savaşta Başarı Duası: “Yıldırım Sesli Manasçı” da Gök Tanrı’ya ulaştırması için yakarısını kutsal “Isık Göl”e yapar ve Oyratlara karşı Kırgızları koruması için, “ne yüksek ne de alçak olan bir sesle” şöyle yakarır:

“Ey Isık-Göl, yeryüzünün gökyüzüne bakan yüzü! Sana sesleniyorum ey suları buz tutan göl! Ey kutsal ebedi varlık! Kadere hükmeden Kök Tengri (Gök Tanrı) gözünü köpeklerine çevirdiği zaman, duamı ona ulaştırırsın diye, sana sesleniyorum! “Ey Tengri, şu korkulu felaket günlerinde düşmanımız Oyratlara karşı dayanma gücü ver bize. Bu atalar yurdunun, dağların verdikleri ile yaşayan, hayvanlarını orada olatıp besleyen Kırgızlar’ı koru! Oyrat atları toprağımızı çiğnemesin, ocağımızı söndürmesin. Savaşta bizi zafere ulaştır!”³⁸

Av Başarısı İçin Dua: “Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek” öyküsünde ise bir “şaman oymağı”nın, denize ilk kez açılacak genç bir avcı için avın başarıyla sonuçlanması üzerine gerçekleştirilecek tören şöyle anlatılır:

“Denize işte böyle açıldılar. Ama, şansları yardım eder, avları bol olursa, dönüşleri de pek farklı olacaktı. O zaman büyük bir törenle karşılayacaklardı çocuğu. Genç avcı için şenlik düzenlenecek, denizin cömertliğini öven şarkılar söylenecekti. Onun cesur ve güçlü avcılara sunmak için sonsuz derinliklerde balıkları ve öteki deniz hayvanlarını ürettiğini anlatan şarkılar olacaktı bunlar. Yine bu şarkılarla, hepsinin anası olan ve onları yeryüzüne salan Deniz Kızı için övgüler söylenecekti. Akağaç dallarından yapılan tokmaklar kütükten oyulmuş davulları gümbür gümbür dövecek, dans edenlerin ortasında şaman oymağın en bilge kişisi ‘Toprak’ ve ‘Su’ ile konuşacak, onlara oymağın yeni avcısı Kirisk’i anlatacaktı. Eve, Şaman Toprak ve Su’ya Kirisk’ten söz ederek ona daima cömert davranmalarını isteyecekti. Büyüler yapacak, dualar okuyacak, Kirisk’in karadan ve denizde şansının açık getirdiği avları küçükler, yaşlılar arasında eşit olarak paylaştıran büyük bir avcı olması dileğinde bulunacaktı.³⁹

38 Cengiz Aytmatov, (Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek): 12-13.

39 Cengiz Aytmatov, (Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek): 84.

Çocuğun Geleceği İçin Dua: Yine “Yıldırım Sesli Manasçı” eserinde, bu kez Anne, çocuğunun geleceği için göl kenarına gelerek Gök Tanrıya şöyle yakarır:

“ak sütüm adına sana yalvarıyorum ey Tengri! Buraya, sana yeryüzündeki gözüm olan kutsal gölün kıyısına sana yakarmak için geldik: Ey kadere hükmeden Kök Tengri, ...eğer yurtçu olamazsa, ağabeyi Koyçuman gibi bir Manasçı, Manas ozanı olmak istiyor. Bari ondan bunu esirgeme. Ona, ataların güzel konuşma, güzel anlatma yeteneğini ver. Bu yetenek onda köklü bir ağaç gibi gelişsin ve sonra bu yeteneği, bu geleneği çocuklarına, torunlarına aktarsın. Bu yetenek kuşaktan kuşağa ulaşsın. Kırgızlar Kırgız olalı beri var olan Manas’ı iyi öğrenmesi, unutmaması için ona güç ve cesaret ver”⁴⁰.

Mutluluk İçin Dua: “Toprak Ana”da bu kez bu yaratıcı anaya yakarılır:

“O zaman isteklerimin olmasını yürekten dileyerek bir insana seslenir gibi seslendim Toprak Ana’ya: -Ey, Toprak, bizleri bağrında taşıyorsun. Bizlere mutluluk vermedikten sonra nerde kaldı senin analığın, ne diye geldik bu dünyaya? Ey, Toprak, çocuklarınızı biz senin; bize mutluluk ver, bizleri mutlu kıl!⁴¹

İnsanın Savaşçı Yapısı Nedeniyle Doğadan Özür Dilemek: Buraya kadar verilen örneklerden doğanın sadece “kutsallık” atfedildiği için saygı gördüğü şeklinde bir yanlış anlamaya yol açmamak gerekmektedir. Aksine, doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklar, her açıdan önemsenmekte ve özellikle insanın kötü yönleri, savaşçı doğası, öldürme ve eziyet etmeye dönük eğilimi hem eleştirilir, hem şikayet konusu edilir hem de bu tür kötü özellikleri olmayan canlılardan özür dilenmesi için bir insani olumsuzluktur. Aytmatov eserlerinde bu yakınılar, kimi zaman da “doğadan özür dilemek” şeklini alır.

Kuşlardan Özür Dilemek: “Yıldırım Sesli Manasçı”da, savaştan sonra insanların yaptıkları için, “göçmen kuşlar”dan özür dilenir:

“Bizi affedin göçmen kuşlar! Yaptıklarımız için bizi affedin! Yapacaklarımız için de affedin bizi. İnsanların niçin böyle yaratıldıklarını ben size

40 Cengiz Aytmatov, (Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek): 14-15.

41 Cengiz Aytmatov, Toprak Ana, Devegözü, Çev., Altan Alganer. (İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b): 13.

anlatamam ve sizde anlayamazsınız. Yer yüzünde nice nice insanların niçin öldürüldüğünü, daha nice insanların niçin öldürüleceğini anlayamazsınız... Siz, saf, tertemiz gökyüzünde, yoluna devam eden kuşlar, Allah aşkına affedin bizi, affedin..."⁴²

Barışçıl Karıncalardan Utanmak: "Toprak Ana"da ise doğadan "özür" olgusu yerine "utanç" duygusu vardır. İnsanın "savaş çıkarma" vahşetine karşın, kendi savaş bilmeden kendi halinde çalışan karıncalara hem imrenen hem de onların karşısında "insanlığından utanan" bir karakter anlatılır:

"Bir ara dizi dizi giden karıncalara takıldı gözlerim. Onlar da çalışıyorlar, yuvalarına çer çöp taşıyorlardı. Fakat yanlarında kendileri kadar, belki kendilerinden daha çalışkan, dertli bir insanın oturduğuna aldırıldıkları bile yoktu. Bu küçücük yaratıklara imrendim o anda. Acı-tasa bilmeden işlerini yapıyorlardı. Savaş olmasa karıncaları kıskanır mıydım hiç? Bir insan olarak utandım bundan."⁴³

Doğayı İnsanileştirmek:

Aytmatov anlatısındaki son ele alınması gereken husus, Kırgız kültürünün doğanın tüm elemanlarına saygıyı içermesidir. Burada da doğrudan bir kutsallık atfetmeden doğanın her parçasına, insana gösterilen saygının gösterilmesi; doğanın insani değerlerle tanımlanması sözkonusudur. Her ne kadar, doğal olgulara değer atfetmenin kökeninde de dini etik yaklaşımın bulunduğu belirtilebilirse de buradaki örneklerde, hayvana, taşta, toprağa saygının daha farklı bir kategori oluşturduğu; dini bir talep, dua, dilek belirtmeden doğanın korunmasının öne alındığı söylenmelidir.

Çevre etiği yaklaşımının bu konudaki genel kabulüne göre,

"doğal dünyayı iyiliğin ve iyiliksever Tanrı'nın eseri olarak gören her dinsel yaklaşım, doğal dünyayı kendi başına iyi sayma eğilimindedir." İncil'den buna örnek verilebileceği gibi diğer kutsal inançlarda da bu anlayış vardır. "Dinsel etikten alınan ikinci bir sava göre, insanlar kendilerini insanlık kültür ve uygarlığından soyutladıkları zaman, Tanrıya yaklaşmış olurlar. Himalaya dağlarının en yüksek yerlerinde yaşayan Budhist "keşiş"lerden eski Hristiyan çilecilerine, 19. yüzyıl romantiklerine, Yerli Amerikan pratiklerine ve John Muir'in bir sekoya korusunu katedral olarak betimlemesine varıncaya değin, pek çok yaklaşım insan toplumundan

42 Cengiz Aytmatov, (Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek): 21.

43 Cengiz Aytmatov, (Toprak Ana, Devegözü): 32.

*uzaklaşmanın Tanrı'ya yaklaşmak olduğunu varsaymıştır*⁴⁴

Boz Keçi: Aytmatov öykülerinde bu konuda verilebilecek çok örnek bulunmaktadır. Yukarıda değinilen örneklerden Boynuzlu Ana-Geyik ve Dişi Ördek Lura hayvan karakterlerinin insani özelliklerle donatıldıkları ve konuştukları örneklerdir. Ama doğrudan Tanrısallık iması yapılmadan, bir hayvan olarak değeri vurgulanan karakterlerden ilk örnek Gülsarı'daki Boz Keçi karakteridir. Öykü bilindik bir temayı, "insanın vahşiliği nedeniyle bir türün yok edilmesine karşı" geliştirilmiş bir anlatıyı son derece etkili bir örnekle sunmaktadır.

Buna göre, "çok eski zamanlarda yaşlı bir adamın, genç, yiğit bir avcı olan oğlunun... keskin ve ölümcül nişancılığından hiçbir canlının kendini kurtaramadığı; çevre dağlardaki bütün av hayvanlarını öldürdüğü; gebe demeden, yavru demeden, acımadan vurduğu; tüm keçilerin anası Boz Keçi'nin sürüsünü de kırıp geçirdiği; geriye sadece kocamış Boz Keçi'yle kocamış Boz Tekenin kaldığı; yeniden soylarını türetebilsinler diye Boz Keçinin genç avcıya yalvarmasına ve Boz Teke'nin canını bağışlamasını dilemesine karşın avcının Boz Teke'yi tek atışta vurması" anlatılmaktadır.

Ancak insanın doğayı katletmesi karşısında, doğanın bir gün mutlaka insandan insafsız bir şekilde intikamını alacağı anlayışı bu öyküde sarsıcı bir sonla desteklenmektedir. Nitekim Boz Teke'yi öldürdükten sonra Boz Keçi'nin peşine düşen avcı, onu uzun süre yakalayamamış. Günler geceler süren takip sonunda avcı tüfeğini kaldırıp atmış, üstü başı paralanmış; Boz Keçi'nin, kendisini dik kayalara sürüklediğini fark etmemiş. Sonunda kendini bulduğu uçurumdan ne aşağı inilebilirmiş, ne yukarı çıkılabilmemiş ve Boz Keçi'nin bedduaları çerçevesinde onu bulan babasının, durumunun umutsuzluğunu görmesi karşısında onu vurması için yalvarması ile babasının kurşunu ile ölmüştür⁴⁵.

Öykünün sonunda çocuğunu kendi eliyle öldürmek zorunda kalan babanın ağıdı; birçok hayvan neslini yok etmiş olan insanlığa yöneltmiş etik bir soru ile konuyu bağlamaktadır:

"Sana elimle kıydım, oğlum Karagül

...Avcılık sanatını, oğlum Karagül

44 Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği (Çevre Felsefesine Giriş)*. çev., Ruşen Keleş,. (Ankara: İmge Kitabevi, 2006): 93.

45 Cengiz Aytmatov, *Gülsarı, Yüzyüze*. çev. Seçkin Cılızoğlu. (İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a): 200-203.

Neden öğrettim sana, oğlum Karagül

Neden öldürdün, oğlum Karagül

Tüm hayvanları, tüm canlıları, oğlum Karagül

Neden tükettin, oğlum Karagül

Yaşayıp çoğalacak olanları, oğlum Karagül"⁴⁶.

Gülsarı: Boz Keçi meselinin yer aldığı Gülsarı öyküsünün asıl karakteri olan Gülsarı adındaki at ise en az Boz Keçi öyküsü kadar etkili bir doğa güzellemesinin baş kahramanıdır. Bu mükemmel yapıya sahip güçlü at ile kendini özdeşleştiren atın sahibi Tanabay ise bir insanmış gibi bağlandığı, dostu bildiği atının yaşlanmasına paralel şekilde yaşlanarak, güçten düşer ve aynı yazgıyı paylaşırlar. Bu "yükseliş ve düşüş" periyodu, aynı zamanda Sovyet modelinin yükseliş ve çöküş öyküsünün de metaforu gibi kullanılmaktadır.

Gençken tüm Kırgız gençlerinin gözdesi olan at, zamanla insanların onu "eyerden ve yoldan başka bir şey düşünmesin diye içini söndürmeleri" sonucunda sadece "koşmak için yaşamak" noktasına gelir; topluma ve insana olan inancını yitiren Tanabay da sadece yaşamak için büyük mücadele vermeye devam eder.

Taşlar, Çalılar ve Diğerleri: Son olarak değinilmesi gereken Beyaz Gemi öyküsü ise bir çocuğun insanın yıkıcılığı karşısında doğanın çaresizliğini görmesi; dahası doğanın taşları, çalları ve diğer varlıkları ile dostluk kurması, onlarla söyleşmesini anlatır. Beyaz gemi ise bir gün onu buralardan alarak daha iyi bir geleceğe götürecek olan kurtarıcı gücü simgeler.

Doğayla bu dostluğu ağaç sevgisinde gözlenmekte ve "ağaçlar geceleyin çok korkar ormanda... gizlenecek bir yerleri yoktur onların. Ben giderdim ormana, korkmaması için her ağacın tek tek gövdesine dokunurdum" sözleriyle ağaca yüklenen insani duyguda sergilenmektedir⁴⁷.

"Çalıcıkların üstünden atlayarak ve eğer atlayacak gibi değilse kayacıkların çevresini dolaşarak" hızlıca geçerken, "oysa onların küsebileceği; hatta kötülük bile edebileceklerini" düşünmesi de dikkate alındığında çocuğun ağaçların ve çalıların canlı olduklarını bildiği için böyle davrandığı

46 Cengiz Aytmatov, (Gülsarı, Yüzyüze): 203.

47 Cengiz Aytmatov, (Beyaz Gemi): 48.

düşünülebilirse de cansız taşlar konusunda da aynı tavrını koruduğu görülmektedir. Öyküde, “göğsü toprağa giren kızıl kambur granite” verdiği ad olan “yatan deve”nin yanından geçerken “ben sonra döneceğim demesi”nde ve “çoğu kez devesinin hörgücünü okşamadan geçmediği” gibi “sahibiymiş gibi hörgücüne vurmasında bu duygu anlatılmaktadır.⁴⁸

Çocuğun çok sevdiği dedesine yapılan aşığılama ve kutsal bildiği Ana-Geyik'in öldürülmesinden duyduğu büyük acıyı paylaştığı dostları da “işte kıyıda onun çok sevdiği bu taşlar: “Tank”, “Kurt”, “Eyer”, “Yatan Deve”. olmuş ve çocuk, “yatan deve”nin kamburuna dayanarak hüngür hüngür ağlamış”tır⁴⁹. Bu sahnenin hemen sonrasında çocuk ırmağa düşecek ve ölümü seçecektir.

Aytmatov'un bu öyküsünde vurgulanan “taşlar”ın insanlaştırılması çabasını, doğa duyarlığı yerine “çocuk duygusallığı/hayalperestliği” olarak anlamak gerekip gerekmediği şeklindeki bir sorgulamaya verilecek yanıt ise çok açıktır. Yazar burada bir “çocuk bakış açısı” sergilese de öykünün diğer öğeleri, doğa duyarlığını son derece açık şekilde sergilemektedir. Nitekim doğanın korunması yaklaşımı öykünün bir yerinde açıkça şöyle dile getirilmektedir:

“Bizim yanımıza bilginler bile geldi. İkisi de pantolonlu iki kadın ve bir ihtiyar bir de genç bir delikanlı. Bu delikanlı onlarda okuyormuş. Bütün bir ay kaldılar. Ot, yaprak ve dal topladılar. Bize San-Taş gibi ormanların dünyada az kaldığını söylediler. Giderek hemen hemen hiç kalmadığı da söylenebilirmiş. Ve bunun için ormandaki her ağacı korumalı.⁵⁰

Sonuç

Türk Dünyası Edebiyatı'nda “çevre ve kent kültürü öğeleri”ni irdelediğimiz bu çalışmada, Türk Dünyası'nın en temel iki kültürü olan Kazak ve Kırgız kültürü iki büyük yazarın eserleri üzerinden ele alınmıştır.

Tolstoy, Terek Kazaklarını anlattığı eserinde, Kazakların doğa ile iç içe yaşamına, bu yaşamın kültürlerine sinmiş doğallığa yaptığı katkıyı vurgular. Bugün dünya toplumlarının yaşadığı, kentleşmenin çevreyi, kırsal alanı ve değerlerini yok etmesi anlayışının, bu kültürün tarihsel köklerinde bulunmadığına dikkat çeker.

Ancak yine de aristokratik kent kültürü ile kır kültürünün

48 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 7.

49 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 106-107.

50 Cengiz Aytmatov, (*Beyaz Gemi*): 50.

karşılaştırılmasından; kent kültüründeki yapmacıklık ve abartılara yöneltilen eleştiriden; kentli gözüyle “kır kültüründe” de var olan kimi yapmacıklık ve abartılar da payına düşeni alır. Sonuç mesajı ise “kentten doğal ortama kaçış” ülküsünün kültürel bağlamları içerisinde düşünmek gerektiğidir. Edebiyat tarihinin bu dikkat çekici çalışmasında, “doğal yaşam kültürü” açısından tarihsel geleneklerden alınacak dersleri ve çevreyle uyumun önemini vurgulayan çok değerli bir sosyolojik tahlil de yapılmaktadır.

Aytmatov ise Kırgız kültürünü en iyi anlatan yazarlardan biri olarak, ele alınan bu öykülerinde, bu kültürün tarihsel köklerinde var olan doğa ve insanın ayrılmaz bir bütün oldukları felsefesini; doğanın çeşitli öğeleriyle bir Tanrı korumacılığı ve cömertliği ile insana olanak sunmasını; buna karşın insani yok etme tavrı, savaş ve öldürme alışkanlıkları ile bu himayeyi yeterince değerlendiremediğini anlatmaktadır.

Yazarın bu bakış açısıyla kurguladığı felsefesi, günümüz çevre etiği düşünürlerinin temel savlarını adeta tek tek ele alarak işler. Bugünün çevre bilinci ve özellikle Derin Ekoloji ve “Gaia” felsefesi yaklaşımları kapsamında, anlatının son derece değerli mesajlar verdiği gözlemlenir. Bu anlamda edebiyatın toplumbilimine yaptığı çarpıcı bir katkı olarak okumak olanaklıdır.

Kaynakça / References

Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Kent Devletinden İmparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.

Alatlı, Alev *Aydınlanma Değil Merhamet (Gogol’un İzinde 1. kitap)*. (5.Basım). İstanbul: Everest Yayınları, 2004.

Aytmatov, Cengiz *Beyaz Gemi*. Çev., Ertuğrul Erdem. Ankara: Ekim Yayınevi, 1970.

Aytmatov, Cengiz. *Gülsarı, Yüzyüze*. Çev., Çev. Seçkin Cılızoğlu. İstanbul: Yeni Dünya Yayınları, 1980a.

Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana, Devegözü*, Çev., Altan Alganer. İstanbul: Bahar Matbaası, 1980b.

Aytmatov, Cengiz *Yıldırım Sesli Manasçı, Yüzyüze, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*. Çev., Refik Özdek, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1990.

Camus, Albert. *Denemeler ve Bir Alman Dosta Mektuplar*. Çev., Sebahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol. (11. Baskı). İstanbul: Say Yayınları, 1998.

Demirer, Göksel ve ark. Marksist ekoloji anlayışı üzerine. *Marksizm ve ekoloji*. Ankara: Öteki Yayınları, 2000.

Elgin, Duane “Evren ve Ekoloji”. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayınları, 1994.

Findlay, Ronald ve O'Rourke, Kevin H. *Güç ve Refah (İkinci Binyılda Ticaret, Savaş Ve Dünya Ekonomisi)*, Çev., A. Ataseven. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

Horkheimer, Max *Akil tutulması*. Çev., Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 1986.

İlhan, Atilla *Hangi Edebiyat*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002.

Jardins, Joseph R.. Des Çevre etiği (*Çevre Felsefesine Giriş*). Çev., Ruşen Keleş,. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Maurois, Andre *Adanmış Toprak*, Şaheser Romanlar, Çev., Adnan Cemgil, İstanbul: Güven Yayınları, 1973.

Metzner, Ralph. Ekoloji Çağı. Günseli Tamkoç, (Ed.). *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayınları, 1994.

Özer, Mehmet Ali. “Ekolojik Harekette Yol Ayrımı: Yeşiller ve Derin Ekoloji”. *Yerel Yönetim ve Denetim*. 6/9. Ankara, 2001.

Tanilli, Server. *İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor*. İstanbul: Adam Yayın, 2000.

Thoureaux, Henry David and Gandhi, Mohandas K. *Sivil İtaatsizlik Ve Pasif Direniş*, Çev., H. Arslan-F. Ünsal,. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Tolstoy, Lev *Kazaklar*. Çev., Leyla Soykut,. İstanbul: Güven Yayınevi, 1971.

Tont, Sargun. “Çevre ve Etik”, *Bilim ve teknik*. 343. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1996.

Tunçer (Fırat), Azize Serap. Çevre Etiği Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek. *AÜ SBF Dergisi*, 58/3, (2003): 105-144.

Ünder, Halil. *Çevre Felsefesi*. Ankara: Doruk Yayınevi, 1996.

Ünder, Halil. “Çevre Ahlakı: İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik”. *Adakentliyim* 97/2, Yıl.3, S.10, 1997.

West, Ross Evan, “Yeranamız Gaia-James Lovelock ve Gezegen Birliği Görüşü”. *Derin Ekoloji*, Der.Günseli Tamkoç, İzmir: Ege Yayınları, 1994.